

УДК 364.6:316.3]-058.862(477)

О.І. Гуцол
Н.В. Сальнікова
К.А. Трима

СИРІТСТВО В УКРАЇНІ ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

У статті досліджуються історичні ретроспективи проблеми сирітства в Україні. Описано стан даної проблеми в контексті соціально-політичних процесів в Україні, висвітлено тенденції подальшого розвитку даної проблеми, а також причини її виникнення та негативні наслідки цього сирітства для розвитку стабільного суспільства та соціальної держави. Результати дослідження сприяють багатоцільовому використанню для забезпечення стабільності соціально-політичного розвитку держави.

Ключові слова: діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, небажані діти, політичний і соціальний розвиток, держава.

DOI 10.34079/2226-2830-2024-14-38-87-99

Успішна соціалізація дітей-сиріт і небажаних дітей - одна з гострих соціальних проблем сучасної України, яка ускладнена перманентною демографічною кризою. Проблема не є новою, але криза моральності, економічна нестабільність, зміни у світогляді і багато інших факторів зменшили функцію соціалізації в сім'ї і це, в свою чергу, спровокувало збільшення кількості сирітства й дитячої бездоглядності в усьому світі. Крім того, в перспективі проблема небажаних дітей і дітей-сиріт може перетворитися на проблему сталого суспільно-політичного розвитку держави, адже очевидним залишається факт, що такі діти часто мають порушення адаптації до соціуму, оскільки не ототожнюють себе із суспільством, а протиставляють себе йому. Також часто вони мають негативні психологічні особливості розвитку. Як вказують психологи, виховання дітей в державних закладах (інтернатах, соціальних центрах тощо) формує у них специфічне, часто дезадаптивне, ставлення до життя, що значною мірою різниться від дітей, які виростили в сім'ях, навіть неповних. Діти, які виховувалися в дитячих будинках та інтернатах, набагато гірше соціалізуються, їм важко вирішувати конфлікти, які виникають у процесі спілкування із оточенням, вони мають примітивніші форми спілкування та нездатні стриматись від агресії, звинувачення інших в конфлікті тощо. Такі діти демонструють типові прояви захисної форми поведінки у конфліктах, байдужість і несаможиттєвість.

У нашій роботі ми звернемося до дослідження проблеми дітей-сиріт і небажаних дітей в історичній ретроспективі, показуючи, що ця проблема гостро стояла протягом всього історичного поступу України, і доводячи, що успішне вирішення цієї проблеми здатне позитивно вплинути на соціально-політичний розвиток держави і забезпечити суспільну стабільність в цілому. Адже якщо говорити про формування відповідального громадянського суспільства, то зрозуміло, що сумніви щодо формування свідомих активних громадян з такої категорії населення не безпідставні. Виховання і захист підростаючого покоління завжди є і будуть важливим напрямком державної політики, адже діти - свого роду гаранті самозбереження й стабільного поступу нації. Держава, піклуючись про розвиток такої категорії дітей, не тільки забезпечує подальшу

економічну стабільність, а й готує майбутніх громадян з активною життєвою позицією, здатних брати усвідомлену участь в управлінні державними і суспільними справами, формувати дієве громадянське суспільство. Збільшення кількості дітей, які нині стають сиротами, є свідченням того, що велика кількість родин не здатні якісно адаптуватися до нових соціально-економічних та соціально-культурних умов життя. Сирітство як соціальне явище існує стільки ж, скільки існує людське суспільство, і є невід'ємним елементом цивілізації. Але епохи воєн, епідемій, стихійних лих призводили до загибелі великої кількості людей, внаслідок чого діти частіше ставали сиротами. Отже, «сирота» - це «дитина, яка тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням внаслідок втрати батьків», а також «дитина, яка не може з певних причин чи з власних інтересів залишатися в сімейному оточенні і потребує захисту та допомоги з боку держави» (Леонов, 2002). Небажані діти - діти, які з різних причин не потрібні рідним батькам і залишені ними напризволяще. Тривалий час небажаними в Україні були діти, народжені поза шлюбом і вважалися «байстрюками» і це засуджувалося суспільством, тому часто таких дітей залишали напризволяще. Згадки про долі таких категорій дітей знаходимо у творчості українських митців, наприклад Т. Шевченка, який змальовує складний життєвий шлях і проблеми ставлення суспільства у творах «Катерина», «Мені тринадцятий минало», «Кавказ», «Титарівна» та інших. Згадаємо також новелу С. Васильченка «Приблуда», яка доповнюється підзаголовком «Із життя дитячого будинку». Головний герой новели, десятирічний безпритульний хлопчик Мишко, потрапляє до дитячого будинку. Ззовні він «марний, обідраний, босі ноги всі в грязі», та при цьому запевняє, що в нього є мама й папа, і живе він тут недалеко... (Січкара, 2011). Таких прикладів чимало.

Відомо, що в первісних суспільствах діяв принцип природнього відбору і всі дорослі і діти, залишені без догляду і опіки розглядалися як «баласт», а тому суспільної підтримки і допомоги не отримували. За доби античності, яку ми знаємо час як зародження гуманістичного світогляду і погляду на людину, як на боже створіння, ситуація щодо дітей-сиріт і небажаних дітей не зазнала особливих змін. Зокрема, мислитель Арістотель називав справедливим і розумним існуючий тоді закон, що забороняв годувати дитину-каліку або іншим способом підтримувати її життя. А філософ і мислитель Сенека вважав за справедливе і необхідне позбавлятися від небажаних і неповноцінних дітей (наприклад, топити слабких дітей та калік) для безпеки державного розвитку. Існуючі нині погляди на необхідність надання допомоги і захисту сиротам і небажаним дітям, а також заборона дітовбивства прийшли до нас разом з християнським світоглядом, для якого властивий культ милосердя. Християнство традиційно піклувалася про дітей-сиріт та дітей, які жили в бідних сім'ях, надаючи допомогу і прилисток (Манохіна, 2012).

Якщо говорити про вітчизняний досвід вирішення проблеми небажаних дітей і сиріт, то скажемо, що в період виникнення та розвитку Київської Русі ідея допомоги, утримання та навчання дітей-сиріт в церковних школах та при монастирях набула поширення. За часів Київської Русі саме церкви і монастирі стали осередками, які опікувалися безпритульними, невиліковно хворими, безхатченками, а також безпритульними дітьми, людьми, які постраждали від стихійного лиха або війн. У «Повісті минулих літ» літописець Нестор вказує, що після того, як Володимир прийняв християнство, в державі почалася активна розбудова мережі церковних лікарень та притулків, в яких здійснювалася допомога хворим, бідним та немічним людям. Ці заклади також опікувалися справами дітей-сиріт. Поділяючи світоглядні засади християнства, князь Володимир, за свідченням «Повісті минулих літ», окрім того, що делегував нагляд над сиротами монастирям та церковним школам, ще й особисто

«роздав сиротам, вдовам та вбогим велику милостиню». Прагнучи забезпечити систематичну допомогу сиротам, князь Володимир у 996 р. зобов'язав релігійні установи організувати та допомагати нужденним через облаштування лікарень, притулків для одиноких, богаділень. Для функціонування таких закладів було введено спеціальний податок. Таким чином, справедливо буде сказати, що за часів князя Володимира в Україні було створено перші кроки із створення вітчизняної системи опіки над дітьми, які потребували суспільної опіки. За часів правління Ярослава Мудрого дана ініціатива отримала подальший розвиток: так, для дітей-сиріт були засновані спеціальні навчальні заклади, які покликані були надати професію вихованцям, таким чином підготувавши до самостійного життя і забезпечивши сталий прибуток. В найбільшому такому закладі одночасно навчалися за кошти князів до 300 юнаків. Багато зусиль у розбудову системи захисту і допомоги дітям-сиротам доклав Володимир Мономах. У своїх «Повчаннях» князь наголосив на важливості захищати права дітей-сиріт, що розглядалося як один із найважливіших принципів християнської доктрини, який передбачав виховання в любові до ближнього та нужденного. За часів правління Володимира Мономаха було укладено спеціальний статут, за яким церква було зобов'язана надавати соціальну опіку тим, хто цього потребував (Нестор Літописець, б.д.).

В XVII-XVIII століттях була вироблена офіційна державна політика щодо сиріт і небажаних дітей. Опікунство благодійне і церковне поступово переходило до державної системи закладів, які отримали назву будинки для «підкидьків» або будинки для «ганебно народжених дітей». Окрім вказаних державних організацій, дітей, яких не всиновлювали родичі або інші громадяни, могли виховувати ще у притулках при церковних закладах. В цей період з'явилися нові категорії притулків, а саме: притулки, в яких знаходилися загублені діти, або притулки, в яких знаходилися діти, яких батьки вимушено залишали, наприклад, через хворобу або заробітки (Манохіна, 2012).

Явища масової безпритульності в Україні до початку XX ст. не існувало. Проблема сирітства і дитячої безпритульності набула масовості в 1920-х рр. XX ст., коли через громадянську війну першу світову війну, потім додатковою проблемою стала посуха 1921 р. та неврожай 1922-1924 рр., голод та безробіття. Кількість дітей-сиріт зросла до катастрофічних масштабів саме після цих подій. Згідно наявних статистичних даних у 1919-1920 рр. в Україні кожна восьма дитина була безпритульною, загальна їх кількість дорівнювала 950 тис., а вже у 1923 р. ця цифра зросла до 1,5 млн. (Манохіна, 2011). Опіку над дітьми та відповідальність за їхнє утримання узяла на себе держава, було створено нові спеціалізовані заклади для дітей, які перебували без опіки батьків. Тоді ж з'явилася ідея переобладнати колишні садиби поміщиків або заможних громадян під заклади соціального виховання. Втім, всі ті будівлі потребували ремонту, а грошей бракувало, не вистачало і фахових медичних та педагогічних фахівців. Наприклад, у Дніпропетровській області притулок на 100 дітей обслуговувало дві жінки: одна - кухарка та завідувач, інша - вихователь і медик одночасно. Такі притулки на практиці перетворювалися у заклади, де не було жодних умов не те щоб для всебічного розвитку особистості, а й для мінімального гідного існування. Крім того, радянська влада відновила так звані «патронатні сім'ї», коли дітей по 3-5 осіб поселяли в родинях. Однак і ця система була дуже недосконалою і за спогадами сучасників, її негласно називали «фабрикою янголів» - оскільки смертність дітей у таких патронатних сім'ях становила до 50 %. Наприкінці 20-х років XX сторіччя в Радянській Україні діяли 365 тисяч установ інтернатного типу, з них - 264 дитячих містечок та комун. Деякі керівники закладів тимчасового соціального виховання постійно повідомляли у Харків, тодішню столицю України, що стрімко зростає

кількість безпритульних, підкинутих дітей на подвір'я закладів соціального виховання. На початок 1932 року сиротинці та притулки були перевантажені на 300-400% відсотків. Проблема була дуже гострою, що, однак не завадило, у 1931 році радянській владі на офіційному рівні заявити про «остаточне подолання проблеми дитячої безпритульності в радянській Україні» (Шугалова, 2020).

Після Другої світової війни в Україні панувала розруха: в руїнах лежало 28 тисяч сіл, аграрне господарство було зруйнованим, залишилося дуже мало фізично здатних до праці людей, багато чоловіків загинуло на фронтах війни. Найбільшою мірою голодомор вразив село і породив масове сирітство. Рятуючи від голоду своїх виснажених дітей, селяни відвозили їх до міст й залишали, сподіваючись, що їх дітей заберуть до дитбудинків (Жеплінська, 2017). Існуюча система державного захисту дітей-сиріт і небажаних дітей мало чим відрізнялася від попередньої системи і не забезпечувала гідних умов життя і розвитку дітей.

Після 1991 р., враховуючи розпад соціальної системи великої за розмірами держави, відбулася наступна хвиля росту дитячої безпритульності. Значними темпами зростало безробіття, відбулося різке соціальне розшарування населення. При цьому відсутність соціально-політичної стабільності та допомоги з боку держави призвели до різкого зростання соціопатичних сімей, в яких зловживали алкоголем та наркотиками. В таких сім'ях не виконувалися обов'язки по відношенню щодо утримання та виховання дітей, відповідно, діти з таких родин або самі йшли з них та починали безпритульне життя, або державні служби захисту прав дитини вилучали їх з таких сімей. Коректна статистика щодо загальної кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у публічному доступі наявна із 2003 р. До категорії дітей, які позбавлені батьківського виховання, віднесено дітей, які за різними обставинами не можуть виховуватись у власній сім'ї: діти-сироти (батьки яких загинули) та діти, позбавлені батьківського піклування (батьки позбавлені батьківських прав, або визнані безвісно відсутніми чи недієздатними, відбувають покарання в місцях позбавлення волі чи перебувають під вартою; батьки невідомі чи відмовились від дитини). Згідно статистичних даних чисельність дітей позбавлених батьківського піклування в Україні за 2003-2006 рр. зростає з 96,1 тис. до 102,9 тис. (7%), але у наступні роки на тлі поліпшення соціально-економічної ситуації в країні, роботи відповідних державних органів, консультування та профілактики проблемних сімей та уваги громадськості проблема дітей позбавлених батьківського піклування почала поступово вирішуватися: кількість дітей позбавлених батьківського піклування зменшилася до 92,9 тис. станом на 1 січня 2013 р. (Державна служба статистики України, 2013).

Але паралельно із зазначеними позитивними тенденціями з'явилися нові соціальні виклики, а саме - феномен значного поширення проблеми «соціального сирітства», коли через було максимально послаблена соціалізуюча функція сім'ї та розпочалася її деградація як базового соціального інституту. Майже 106 тисяч дітей (1,5 % від дитячого населення країни) мешкають в інтернатах, при цьому лише 8% з них є сиротами. Решта дітей, 92%, мають батьків, які відмовляються доглядати за власними дітьми через складні життєві обставини. Таким чином, до інтернатів та дитячих будинків потрапила велика кількість дітей, чиї батьки були неспроможні надати необхідне своїм дітям через бідність (Понуренко, 2018). Як бачимо, сучасні соціодемографічні тенденції розвитку, серед яких нестабільність інституту шлюбу, високий кількість розлучень, поширення неповних сімей з дітьми вплинули на виникнення феномену соціального сирітства, за яким дитину можна було віддати до спеціалізованого закладу через невирішеність сімейних проблем або бідність. Соціальні

дослідження показують ризик залучення таких дітей до алкоголізму, тютюнопаління, наркоманії (Слюсар, 2014).

Ситуація у сфері захисту дітей протягом історії незалежної Української держави була ускладнена існуючими в Україні політичними та соціально-економічними проблемами. Кількість дітей-сиріт є певним показником, який визначає рівень розвитку суспільства, стан безпеки та рівень соціального ризику; адже діти дуже чутливі до будь-яких змін, що відбуваються в суспільстві. Тим паче, що кількість дітей-сиріт не зменшується, не зважаючи на інші, загрозливі показники соціально-демографічного розвитку: відбувається загальне скорочення кількості дітей серед населення. Сучасний стан вирішення соціальної задачі, пов'язаної із дітьми-сиротами в Україні, показує, що кількість таких дітей у порівнянні із попередніми періодами знижується, але все рівно залишається достатньо високою. На 2019 р. кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають на державному обліку, становила 68877 дітей. Якщо порівнювати із даними за попередні роки, кількість таких дітей зменшується, що втім кардинально не впливає на вирішення цієї проблеми (Див. Таблицю 1).

Таблиця 1

Кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебували під опікою, піклуванням за регіонами

	Загальна кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування				
	2015	2016	2017	2018	2019
Україна	73182	71178	70241	69352	68877
АРК
Вінницька	2590	2523	2447	2363	2324
Волинська	1593	1543	1480	1455	1494
Дніпропетровська	8800	8566	8608	8650	8654
Донецька	4709	4749	4890	4959	4918
Житомирська	3231	3101	3016	2994	2998
Закарпатська	2301	2261	2216	2125	2116
Запорізька	3791	3754	3740	3705	3716
Івано-Франківська	1515	1435	1390	1343	1319
Київська	3566	3480	3432	3423	3376
Кіровоградська	3122	3044	2994	2960	2954
Луганська	1432	1412	1451	1459	1438
Львівська	2543	2373	2268	2204	2234
Миколаївська	3419	3227	3055	2986	2859
Одеська	5814	5669	5603	5435	5246

Полтавська	2352	2254	2164	2121	2096
Рівненська	1845	1798	1740	1701	1631
Сумська	2135	2052	2045	2030	2055
Тернопільська	1091	1071	1019	981	992
Харківська	4392	4297	4312	4283	4355
Херсонська	2949	2862	2852	2778	2751
Хмельницька	2071	1965	1905	1816	1817
Черкаська	2245	2214	2191	2178	2184
Чернівецька	1101	1062	1029	995	943
Чернігівська	2177	2077	2036	2042	2030
м.Київ	2398	2389	2358	2366	2377

Нині в Україні 1039 дитячих будинків сімейного типу, в яких виховується 6 929 дітей та 3 646 прийомних сімей, в яких виховується 6 863 дитини. У прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу виховується 13 792 дитини. У сім'ях опікунів, піклувальників виховується 51 204 дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування. Загалом сімейними формами виховання (опіка, піклування, прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу) охоплено 68877 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (Див. таблицю 2).

Таблиця 2

Кількість усиновлених дітей¹

	Кількість дітей, усиновлених протягом року	Із них:				Загальна кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування на кінець року
		громадянами України		іноземними громадянами		
		усиновлено дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування	усиновлено дітей, які проживають з одним із батьків і усиновлені вітчимою (мачухою)	усиновлено дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування	усиновлено дітей, які проживають з одним із батьків і усиновлені вітчимою (мачухою)	
2000	7692	2043	3449	2200
2001	7593	1999	2922	2672
2002	6925	1760	2824	2341
2003	6345	1635	2468	2187	55	96112
2004	5596	1492	2023	2058	23	97590
2005	5241	1419	1666	2110	46	97829
2006	4318	1477	1707	1092	42	102912
2007	5229	1784	1744	1670	31	102924
2008	5261	2066	1578	1587	30	103542
2009	5274	2374	1449	1428	23	100787
2010	4865	2247	1369	1202	47	98119

2011	4416	2114	1298	970	34	95956
2012	4079	2016	1225	806	32	92865
2013	3732	1843	1180	674	35	90772
2014 ²	3218	1591	1075	524	28	83716
2015 ³	3212	1489	1319	379	25	73183
2016 ³	2963	1490	1062	394	17	71178

¹ За даними Міністерства соціальної політики

² З урахуванням даних тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя за січень-лютий 2014 року.

³ Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Якщо проаналізувати скільки дітей-сиріт, які потрапили в притулки і інтернати, мають живих батьків, то ми отримаємо таку картину: 80% - мають батьків, які нехтували своїми батьківськими обов'язками і вели асоціальний спосіб життя, 5% - були залишені батьками у пологових будинках, у 3% дітей батьки були визнанні судом безвісно відсутніми, померлими, у 1% дітей батьки були визнанні судом недієздатними, у 6% дітей батьки знаходилися у місцях позбавлення волі, і ще 4% дітей були відібрані у батьків без позбавлення їх батьківських прав (Возняк, 2011). Отже, маємо сумну статистику, яка наглядно доводить, що категорія соціальних сиріт є найбільш чисельною.

Діти-сироти і небажані діти повинні стати повноцінними членами суспільства, здатними реалізувати себе як особистості, бути незалежними і самодостатніми та стати частиною стабільного українського суспільства. Натомість для означених категорій дітей це доволі складно.

Загострення проблеми соціального сирітства в сучасній Україні обумовлено аномізацією всього суспільства, яка посилюється в умовах швидких соціальних змін. Аномальна поведінка дорослих, які відмовляються від своїх дітей, може бути пояснена саме громадською деморалізацією, падінням економічних показників розвитку країни, зростанням безробіття, зміною чи навіть деградацією сімейних цінностей. Психологи наголошують, що соціальне сирітство порушує емоційні зв'язки особистості з усім соціумом, викликає порушення фізичного, психічного й соціального розвитку і здійснюють значний руйнівний вплив на здоров'я молодої людини. Досвід показує, що чим довше дитина була соціально ізольована (знаходилася поза родиною, в інтернатних закладах), особливо в ранньому віці, тим більше відсоток депривації буде в неї. Як основний спосіб розв'язання своїх проблем така дитина буде не взаємодіяти, а протидіяти усталеному суспільно-політичному порядку, виявляти психологічну закритість і намагання сховатися, уникнути проблеми. В дорослому віці діти сироти матимуть проблеми з соціальною адаптацією, соціалізацією та вибором професії (Пушкар, 2007). Спричинити антисуспільну поведінку у цих дітей може і обмежений доступ до фінансових можливостей забезпечити собі певний рівень життя. Наприклад, для забезпечення високого рівня життя необхідно отримати відповідну освіту, що потребує значних фінансів. Тому цілком ймовірно, що для досягнення матеріального успіху соціальні сироти можуть вдаватися до деструктивних поведінкових практик. Так, дослідник проблеми І.Назарова підкреслює, що «...дуже часто сироти не ототожнюють себе з суспільством, а протиставляють себе йому...здобуваючи освіту, спеціальність, створюючи сім'ю, народжуючи дітей і виховуючи онуків, вони продовжують називати себе сиротами, підтверджуючи теорію про те, що

приналежність до групи - це доля» (Назарова, 2001). В.Яковенко, розглядаючи особливості формування особистості дітей-сиріт, виділяє більшу їх схильність до таких негативних якостей, як «...агресивність, заздрісність, підозрілість до інших, лінощі, погане навчання, відлюдкуватість, заляканість, жорстокість до слабших за себе, грубість, хитрість, неохайність, впертість, безвідповідальність, байдужість, імпульсивність, неусвідомленість, несамостійність поведінки» (Христенко та Латул, 2017). Зрозуміло, що такі риси не є корисними для розвитку особистості, як частини стабільного і демократичного соціуму.

Отже, проблема є гострим викликом соціально-політичній стабільності держави і потребує подальших кроків щодо її вирішення. Українське законодавство у галузі вирішення питань соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування складається з близько 30-ти Законів України, більше 30-ти указів Президента України, Конституції України, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України. Основними законами у цій сфері є: Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, Закони «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»; «Про охорону дитинства»; «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» та інші. Указ Президента України від 22 жовтня 2012 р. № 609 «Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року» прийнятий з метою забезпечення реалізації кожною дитиною права на виховання в сім'ї, зростання в безпечному сімейному оточенні, підвищення ефективності роботи державних органів та органів місцевого самоврядування із запобігання соціальному сирітству, вдосконалення системи надання соціальних послуг дітям і сім'ям з дітьми (Закон України № 20/95-ВР, 1995).

У 2005 р. в Україні розпочалася радикальна перебудова системи державного захисту цієї категорії дітей. У 2007 р. було прийнято «Державну цільову соціальну програму реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Метою реформування було проголошено збільшення відсотку влаштування цих дітей у родину або наближене до родини середовище. Результат уже є: завдяки державній стратегії реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та реалізації принципу “гроші ходять за дитиною” в Україні в останнє десятиліття значно зросла кількість дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей. Із 2005 р. по 2013 р. кількість сімейних дитячих будинків збільшилась у 6 разів, а кількість прийомних сімей - у 23 рази (Слюсар, 2014). Державні соціальні стандарти і нормативи встановлюються щодо мінімального матеріального забезпечення дітей сиріт, витрат на харчування, одяг та взуття; житлового забезпечення таких дітей після досягнення ними 18-річного віку, забезпечення гарантованого першого робочого місця, яке не може бути змінено за бажанням роботодавця протягом трьох років з моменту початку роботи, а в разі неможливості надання робочого місця - встановлення грошової компенсації на цей період, мінімальної разової державної фінансової допомоги по закінченні такими дітьми виховного, навчального закладу, мінімального щомісячного утримання таких дітей за умови навчання їх у вищих навчальних закладах до досягнення ними 23-річного віку, мінімального медичного обслуговування тощо.

Повертаючись до самої проблеми причин загального зростання кількості дітей-сиріт в Україні, Державний інститут проблем сім'ї та молоді провів соціологічне опитування населення. Встановлено, що найбільш суттєві причини такої ситуації пов'язані з особистісними процесами, зокрема: зростанням вживання алкоголю (58%),

низьким рівнем матеріального забезпечення сімей з дітьми (56%), безвідповідальним ставленням батьків до своїх обов'язків (56%), зловживанням наркотичними засобами (52%). Вагомою причиною збільшення рівня соціального сирітства є незадовільний рівень державної сімейної політики в Україні, відсутність дієвих програм допомоги різним категоріям кризових сімей. Також варто згадати про зниження рівня моральності населення в цілому, зниження традиційних цінностей сім'ї (38%), агресивна поведінка батьків (25%), брутальне та жорстоке поводження з дітьми (25%), загальне збільшення рівня смертності населення (25%) і погіршення психічного здоров'я нації (22%) (Христенко, Латул, 2017). Серйозним суспільним викликом нині перед Україною постає зміна ціннісних орієнтацій сучасної молоді (цінність сім'ї за останні десять років перемістилася із першої позиції та третю); зміна спрямованості особисті (із соціоорієнтованої - у яскраво виражену особистоорієнтовану), поява різних типів нетрадиційних сімей (конкубінат, свінгерство, шведські, гомосексуальні та ін.), поширення ідеології чайлдфрі, викривлене сприйняття цінностей свободи та вільного виховання, які часто межують і перетворюються у всюдозволеність... Разом з тим результати дослідження Центру незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА» свідчать, що найважливішою цінністю для української молоді все ж таки є сім'я. У процесі дослідження нами встановлено, що 73% старшокласників українських шкіл і 43% польських учнів погоджуються із тезою, що «Щасливі ті люди, які мають сім'ю» (Сопівник, 2018). Це дозволяє зробити висновок, що посилення значення сімейних цінностей та відповідального батьківства є основою первинної профілактики соціального сирітства.

Розглядаючи проблему дітей сиріт в Україні, можна зробити висновки, що причини, які спонукали до зростання кількості дітей-сиріт найбільшою мірою пов'язані із змінами соціальних і сімейних цінностей, а не з економічним фактором. Не дивлячись на всі зусилля влади, на кінець 2021 р. система соціального захисту дітей України не зафіксувала значного зниження кількості дітей-сиріт та дитячих будинків. Існуючі механізми надання соціальних послуг сім'ям, які знаходяться в складних життєвих обставинах, наразі не можна назвати достатньо ефективними, і вони потребують доопрацювання, особливо в сучасних умовах війни. Очевидно, що адаптація міжнародного досвіду та запозичення практик розвинених країн світу щодо вирішення проблеми в цілому посприяли розробці вітчизняного законодавства, але як це часто буває, на практиці вони не мають такого ж ефекту. Вже багато зроблено, але і попереду - значна робота щодо формування та використання якісно нової системи соціальних стандартів та гарантій захисту для дітей сиріт і небажаних дітей. Діти - це найбільш перспективна для розвитку країни частина населення, для якої необхідно забезпечити безпеку та розвиток в рідній країні. Нині перед Україною стоїть непросте і багатовекторне завдання щодо перегляду світоглядних цінностей і формування гуманістичних світових стандартів рівня життя. Відповідальне ставлення до сім'ї, батьківства необхідно формувати на різних рівнях, як загальнодержавному, так і на рівні навчального закладу, колективу, родини, сім'ї і окремої особистості.

Бібліографічний список

- Возняк, А., 2011. Соціалізація дітей сиріт як соціально-педагогічна проблема. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія : Соціально-педагогічна, 16, с. 192-196. Доступно: <[http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Lst ud/ped/2010_21/VozniakAlla.pdf](http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Lst_ud/ped/2010_21/VozniakAlla.pdf)>

- Державна служба статистики України, 2013. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. *Статистичний бюлетень*. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство».
- Жеплінська, М., 2017. Що ми знаємо про голодомори? *Національний університет біоресурсів і природокористування України*, [онлайн] 14 вересня. Доступно: 14 вересня <<https://nubip.edu.ua/node/36303>> [Дата звернення: 25 березня 2024].
- Закон України Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей № 20/95-ВР, 1995. *Верховна Рада України*, [онлайн] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/20/95-%D0%B2%D1%80>> [Дата звернення 01 квітня 2024].
- Леонов, С., 2002. Личностное самоопределение подростков в условиях детского дома. *Детский дом*, 1, с. 46-48.
- Манохіна, І.В., 2011. Соціальний супровід як форма соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. *Питання сучасної науки і освіти: VII Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція*. К.: ТК Меганом, Ч.2. с. 45-47.
- Манохіна, І.В., 2012. *Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування*. Дніпро: Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля.
- Назарова, І.Б., 2001. Возможности и условия адаптации сирот. *Социологические исследования*, 4, с.70-77.
- Нестор Літописець, б.д. Повість минулих літ. *Бібліотека української літератури*, [онлайн] Доступно: <<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13465>> [Дата звернення 1 квітня 2024].
- Понуренко, А.Ю. 2018. Особливості соціалізації дітей в інтернатних закладах. *Соціально-політичні студії: науковий альманах*, 2, с.110-115. Доступно: <<http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/24155>>
- Пушкар, В. А. 2007. *Особливості розвитку образу "Я" дітей-сиріт у навчальних закладах інтернатного типу*. Кандидат наук. Дисертація. Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України. Київ.
- Січкарь, О., 2011. Проблема сирітства в українській літературі для дітей і про дітей кінця ХІХ-початку ХХ ст. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*, 15, с.259-261.
- Слюсар, Л.І., 2014. Сучасний стан проблеми соціального сирітства в Україні та шляхи її вирішення. *Соц.-ек. проблеми сучас. періоду України*, 5(109), с.468-477. Доступно: <[http://ird.gov.ua/sep/sep20145\(109\)/sep20145\(109\)_468_SlyusarLI.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20145(109)/sep20145(109)_468_SlyusarLI.pdf)>
- Сопівник, І.В., 2018. Цінності сім'ї та батьківства у структурі ціннісних орієнтацій молоді України та Польщі. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*, 2(42), с.43.
- Христенко, О.А. та Латул, Ю.Ю., 2017. Державне управління в сфері соціального захисту дітей-сиріт України в умовах Євроінтеграції. *Інноваційна економіка*, 9-10, с. 10-15. Доступно: <<https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/295688.pdf>>
- Шугалова, І. 2020. Якими були міські сиротинці в роки Голодомору. *Суспільне Запоріжжя*, [онлайн] 28 листопада. Доступно: <<https://suspilne.media/83543-sirotinci-u-roki-golodomoru-smertelnij-vimir/>> [Дата звернення: 28 березня 2024].

References

- Derzhstat Ukrainy, 2013. *Zakhyst ditei, yaki potrebutiit osoblyvoi uvahy suspilstva. Statystychnyi biulleten*, [Protection of children who need special attention of society. Statistical bulletin]. Kyiv: Derzhstat Ukrainy. (in Ukrainian).
- Khrystenko, O.A. and Latul, Yu.Iu., 2017. Derzhavne upravlinnia v sferi sotsialnoho zakhystu ditei-syrit Ukrainy v umovakh Yevrointehratsii. [State administration in the sphere of social protection of orphans of Ukraine in the conditions of European integration] *Innovatsiina ekonomika*, 9-10, s. 10-15. Available at: <<https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/295688.pdf>> (in Ukrainian).
- Leonov, S., 2002. Lychnostnoe samoopredelenye podrostkov v usloviakh detskooho doma. [Personal self-determination of adolescents in the conditions of a children's home] *Detskyi dom*, 1, s.46-48. (in Ukrainian).
- Manokhina, I.V. 2011. Sotsialnyi suprovid yak forma sotsialno-pedahohichnoi roboty z ditmy-syrotamy ta ditmy, pozbavlenymy batkivskoho pikluvannia. [Social support as a form of socio-pedagogical work with orphans and children deprived of parental care] *VII Mizhnarodna naukovo-praktychna Internet-konferentsiia «Pytannia suchasnoi nauky i osvity»*. K.: TK Mehanom, Ch.2. s. 45-47. (in Ukrainian).
- Manokhina, I.V., 2012. *Sotsialno-pedahohichna robota z ditmy-syrotamy ta ditmy, pozbavlenymy batkivskoho pikluvannia. [Social and pedagogical work with orphans and children deprived of parental care]* Dnipro: Dnipropetrovskyi universytet imeni Alfreda Nobelia. (in Ukrainian).
- Nazarova, Y.B. 2001. Vozmozhnosity y uslovyia adaptatsyy syrot. [Possibilities and conditions of adaptation of orphans] *Sotsyolohycheskye yssledovanyia*, 4, s.70-77. (in Ukrainian).
- Nestor Litopysets, n.d. Povist mynulykh lit. [A story of past years] *Biblioteka ukrainskoi literatury*, [onlain] Available at: <<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13465>> [Data zvernennia 1 kvitnia 2024]. (in Ukrainian).
- Ponurenko, A.Iu. 2018. Osoblyvosti sotsializatsii ditei v internatnykh zakladakh. [Peculiarities of socialization of children in residential institutions] *Sotsialno-politychni studii: naukovyi almanakh*, 2, s.110-115. Available at: <<http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/24155>> (in Ukrainian).
- Pushkar, V. A. 2007. *Osoblyvostirozvytku obrazu "Ya" ditei-syrit u navchalnykh zakladakh internatnoho typu*. [Peculiarities of the development of the self-image of orphans in residential educational institutions] Kandydat nauk. Dysertatsiia. Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka APN Ukrainy. Kyiv. (in Ukrainian).
- Shuhalova, I. 2020. Yakymy byly miski syrotyntsiv roky Holodomoru [What were the city orphanages like during the Holodomor]. *Suspilne Zaporizhzhia*, [onlain] 28 lystopada. Available at: <<https://suspilne.media/83543-sirotinci-u-roki-golodomoru-smertelnij-vimir/>> [Dta zvernennia: 28 bereznia 2024]. (in Ukrainian).
- Sichkar, O., 2011. Problema syritstva v ukrainskii literaturi dlia ditei i pro ditei kintsia XIX-pochatku XX st. [The problem of orphanhood in Ukrainian literature for children and about children of the late 19th and early 20th centuries] *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*, 15. c.259-261. (in Ukrainian).
- Sliusar, L.I. 2014. Suchasnyi stanproblemy sotsialnoho syritstva v Ukraini ta shliakhy yii vyrishennia. [Current state of the problem of social orphanhood in Ukraine and ways to solve it] *Sots.-ek. problemy suchas. periodu Ukrainy*, 5(109), s.468-477. Available

- at: <[http://ird.gov.ua/sep/sep20145\(109\)/sep20145\(109\)_468_SlyusarLI.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20145(109)/sep20145(109)_468_SlyusarLI.pdf)> (in Ukrainian).
- Sopivnyk, I.V., 2018. Tsinnosti simi ta batkivstva u strukturi tsinnisnykh oriiantatsii molodi Ukrainy ta Polshchi. [Family and parenting values in the structure of value orientations of youth in Ukraine and Poland] *Mizhnarodnyinaukovyi zhurnal «Internauka»*, 2(42), s.43. (in Ukrainian).
- Vozniak, A. (2011). Sotsializatsiia ditei syrit yak sotsialno-pedahohichna problema. [Socialization of orphans as a socio-pedagogical problem] *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Seriiia : Sotsialno-pedahohichna*, 16, s. 192-196. Available at: <http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Lst_ud/ped/2010_21/VozniakAlla.pdf> (in Ukrainian).
- Zakon Ukrainy Pro orhany i sluzhby u spravakh ditei ta spetsialni ustanovy dlia ditei № 20/95-VR, 1995. [Law of Ukraine On bodies and services for children and special institutions for children No. 20/95-BP, 1995] *Verkhovna Rada Ukrainy*, [online] Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/20/95-%D0%B2%D1%80>> [Data zvernennia 01 kvitnia 2024]. (in Ukrainian).
- Zheplinska, M. 2017. Shcho my znaemo pro holodomory? [What do we know about famines?] *Natsionalnyi universytet bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy*, [online] 14 veresnia. Available at: <<https://nubip.edu.ua/node/36303>> [Data zvernennia: 25 bereznia 2024]. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 02.04.2024

O. Hutsol
N. Salnikova
K. Tryma

ORPHANHOOD IN UKRAINE AS A SOCIAL PHENOMENON: HISTORICAL AND POLITICAL ASPECTS

Successful socialization of orphans is one of the vital social problems of modern Ukraine, which is complicated by the permanent demographic crisis. The crisis of morality, economic instability, changes in the worldview, and many other factors have reduced the socializing function of the family and this, in turn, has provoked an increase in the number of orphans. Additionally, in the future, the orphan issue may turn into a problem for sustainable socio-political development of the state, because such children often violate the adaptation to the norms and rules of society, since they do not identify themselves with it. As psychologists point out, raising children in state institutions (boarding schools, social centres, etc.) forms in them a specific, often maladaptive, attitude to life, which is significantly different from children who grew up in families, even incomplete ones. Children who were brought up in orphanages and boarding schools socialize much worse, it is difficult for them to resolve conflicts of communicating with the environment, they have more primitive forms of communication and are unable to refrain from aggression, blaming others for the conflict, etc. Such children demonstrate typical manifestations of defensive behavior in conflicts, indifference, and lack of independence. The paper aims to study the problem of orphans and unwanted children in historical retrospect, showing that this problem was acute throughout the entire historical development of Ukraine, and proving that a successful solution to this problem can positively affect the socio-political development of the state and ensure social stability as a whole. Education and protection of the younger generation has

always been an important area of government policy because children are a kind of guarantor of self-preservation and stable progress of the nation. The state, taking care of the development of this category of children, not only ensures further economic stability but also prepares future citizens with an active life position, able to take a conscious part in the management of state and public affairs, to form an effective civil society. The increase in the number of children who are now becoming orphans is evidence that a large number of families are not able to qualitatively adapt to the new socio-economic and socio-cultural living conditions.

The reasons leading to the increase in the number of orphans are mostly related to changes in social and family values, and not to the economic factor. Despite all the efforts of the authorities, by the end of 2021, the social protection system for children of Ukraine did not record a significant decrease in the number of orphans and orphanages. The existing mechanisms for providing social services to families in difficult life circumstances cannot currently be called sufficiently effective, and they need to be refined, especially in modern conditions of war. It is obvious that the adaptation of international experience and the borrowing of the practices of the developed countries of the world to solve the problem, in general, contributed to the development of domestic legislation, but as often happens, in practice they do not have the same effect. A lot has already been done, but there is still a lot of work to be done on the formation and use of a qualitatively new system of social standards and guarantees of protection for orphans and unwanted children. Children are the most promising part of the population for the development of the country, for which it is necessary to ensure safety and development in their native country. Currently, Ukraine faces a difficult and multi-vector task of revising world values and forming humanistic world standards of living standards. A responsible attitude towards family and parenthood must be formed at different levels, both at the national level and at the level of the educational institution, the team, the family, and the individual.

Key words: *orphans, children deprived of parental care, unwanted children, political and social development, state.*